

Lővei Pál

A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG SÍREMLÉKEI – KUTATÁSI HELYZETKÉP

Ipolyi Arnold első, ma már egyes emlékek esetében forrásértékű, programadó síremlék-művészeti összefoglalására¹ egy évszázadon keresztül egyetlen „válasz” érkezett: a „titokzatos”, alig publikáló Vernei-Kronberger Emil (könyvet dedikálni tudott ...²) „Magyar középkori síremlékek” című doktori disszertációja³. Ez a mű számos sírkövet először vezetett be a művészettörténeti szakirodalomba, csekélyebb terjedelme azonban inkább csak a kérdéskör bevezető tanulmányának volt tekinthető, amely mögül az emlékek részletes katalógusa igencsak hiányzott.

A hiány Radocsay Dénesnek tűnt fel, aki korpusz-programja egyik köteteként be-tervezte a középkori síremlékek katalógusát is, az 1541-ig terjedő felső korszakhatárig gyűjtve az anyagot. Legkésőbb az 1960-as években kezdte el az anyaggyűjtést. Téma-választása akkoriban igencsak „korszerű” volt: egyetlen hasonló külföldi síremlék-katalógus munkálatai sem kezdődtek el az 1960-as évek vége előtt.⁴

Az idő ezt a művet már nem engedte beteljesíteni. Két külföldön, a hazai tudomá-nyosság számára alig hozzáférhető helyen megjelent tanulmány⁵ utalt a munka előre-haladására. A két írás közül a budapesti sírkövek katalógusa hézagpótló lett volna, ha a száznál több tételt – lévén egy portugáliai kiadású emlékkönyvben megjelent, lehe-tőségeiben erősen korlátozott írás – nem alig féltucatnyi illusztráció kísérte volna. A budai anyagon kívül a mai országhatáron belüli terület, illetve a Felvidék katalógusá-nak gépelt kézírata került elő a hagyatékból; Erdély, a Délvidék és Burgenland sírkö-veiről a kézirat nem készült el. A katalógus-kéziratok Entz Gézához kerültek, aki azo-kat Tóth Sándornak adta át, utalva arra, hogy az 1960-as években, az 1970-es évek első felében Tóth volt szinte az egyetlen, aki középkori síremlék-művészeti kérdésről – a veszprémi kőfaragványok feldolgozása kapcsán – értekezett.⁶

A Margit-síremlék egyetemi szakdolgozat⁷ keretében történt vizsgálatát követően természetes folytatásnak tűnt számomra a fehér foltnak számító terület kutatása. Időben egybeesett ezzel, hogy Varga Livia is új témát keresett, és érdeklődése a sírem-lék-művészet felé fordult. Tóth Sándor kettőnknek adta át a Radocsay-kéziratot, ame-lyet a folytatás jogával együtt a tervet felkaroló és azt a lehetőségekhez mérten egy ideig pénzügyileg is jelentős mértékben támogató Mojzer Miklós a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Osztálya részére megszerzett. Az ő kezdeményezésére, Marosi Ernő személyi javaslatára felkértük a munkacsoportban való részvételre Engel Pál történészt – az azóta is töretlen együttműködés igen gyümölcsözőnek bizonyult (nem csupán a síremlékkorpusz keretében, hanem több művészettörténész és régész kol-légával együtt dolgozva a művészet- és építészettörténet más témaköreiben, így a vár-építészeti, pecsét-történeti, heraldikai kutatások során is; Engel „A művészet Zsigmond király korában” – és a „Pannonia Regia” – kiállítások katalógusainak sikeréhez is fon-tos tanulmányokkal járult hozzá).

A Radocsay Dénes által meghatározott 1541-es felső korszakhatárt a művészettörténeti kézikönyv sorozatának szerkesztői általánosságban is fontos fordulópontnak tekintették. Számunkra azért is volt elfogadható ez, mert a sírkövek esetében ez a dátum lényegében megegyezik az Esztergom környéki márványbányák röviddel Buda elestét követően bekövetkezett elfoglalásával. A középkorban igen kedvelt vörös márvány ezáltal a maradék ország megrendelői számára lényegében hozzáférhetetlenné vált. Az 1541-es év természetesen nem áttörhetetlen határ, így például Statileo János erdélyi püspöknek a korábbi évek művészetével rokon sírkövét, az 1542-es halálozási évszám ellenére is szerepeltetni kívánjuk a katalógusban, annál is inkább, mert a főpap egész munkássága, Beriszló Péter veszprémi püspök síremlékének felállításával⁸ együtt még az előző korszakba esik.

Át kellett gondolnunk a gyűjtés területi lehatárolásának kérdését is. Az a korábban kiadott Radocsay-korpuszok alapján is magától értetődő volt, hogy alapvetően a történeti Magyarország egészével kell foglalkoznunk. Problémát a déli határ kijelölése okozott. Ebben a Radocsay-féle gyűjtés nem adott támpontot. A magyar történettudomány számára a középkori magyar királyság határait délnyugaton előbb a Dráva vonala, majd a Száva alsó folyása jelenti, tehát nem tartalmazza Szlavóniát. A középkorban időnként magyar fennhatóság alá került Észak-Szerbia és Bosznia emlékeit, például a bogumilok sírmezőinek faragványait nem volt célszerű feldolgoznunk, mivel a magyarországi emlékanyaggal semmilyen művészeti összefüggést nem mutatnak (katalogizálásukra ráadásul az egykori jugoszláv tudományosság nagy figyelmet is fordított). A dalmáciai és a középkori Horvátország területére eső emlékek is eltérő jellegűeknek tűntek, többnyire közvetlen észak-olasz és velencei kapcsolatokról árulkodnak. A gazdag zágrábi anyag részben jól megfoghatóan magyarországi igazodást mutató emlékei folytán⁹, valamint Csázma és Lepoglava Kálmán herceghez illetve Corvin Jánoshoz kapcsolódó – és ezáltal ugyancsak az ország központi területei felé mutató – síremlékei miatt azonban indokoltnak látszott a feldolgozás határát teljes hosszában a Száva mentén meghúznunk, sőt a Zágrábhöz történelmileg erősen kötődő, tőle nem messze, de a folyótól délre fekvő Samobor esetében még ez alól is akad kivétel. Így végül a magyar királyság síremlékein kívül összegyűjtöttük a középkori Szlavónia északi felének emlékeit is.

A Radocsay-kézirat jó kiindulópontot jelentett az első helyszíni lejárások útvonalának megtervezéséhez. Radocsay lehetőségeihez képest alapvető előnyt jelentett számunkra az utazási korlátoknak a helyszíni munkát megkönnyítő fokozatos megszűnése, a mobilitást elősegítő gépkocsi-használat, valamint a terepbejárások és a múzeumi kórártarak átvizsgálása során életkorunkból adódó nagyobb teherbírásunk, esetemben ehhez járult még munkahelyemnek, az Országos Műemléki Felügyelőségnek támogatása a vidéki kiszállások engedélyezésével és finanszírozásával. Mintegy másfél tucat hosszabb-rövidebb utazást tettünk – közösen vagy külön-külön – a környező országokban az anyag összegyűjtése céljából. A belföldi utak száma rekonstruálhatatlan, ezenkívül a budapesti múzeumok raktáraiban és adattáraiban történő bújáráink önmagukban is évekig tartottak – igaz, a teljes fennmaradt anyag harmadát a Budapesti Történeti Múzeum, a Nemzeti Múzeum és a Nemzeti Galéria őrzi. Azon sírkövek és töredékek száma, amelyekről tudomásunk van, de eddig különböző okok miatt nem került sor megtekintésükre, nem éri el a harmincat – kollegiális segítség jóvoltá-

ból többről a szükséges adatok így is rendelkezésünkre állnak. A teljes katalógus mintegy ezer tétele kész, a gyűjtött adatok és irodalom összeszerkesztése hiányzik talán háromszáz darabnál. Ez a darabszám már többszöröse Radocsay eredeti gyűjtésének.

A katalógus tételeinek rendszerét számos külföldi epigráfiai és síremlék-korpusz elemzése során alakítottuk ki. Leginkább hasznosíthatóak a Róma városi sírkövek osztrák készítésű kézikönyve¹⁰ és a német feliratok német-osztrák együttműködéssel készülő kötetei¹¹ bizonyultak.

Radocsay Dénes programjához képest többletet jelent, hogy mi minden olyan elpusztult vagy elveszett síremléket is felvettünk a katalógusba, amelyről a temetkezés pusztta tényén túlmenően bármilyen más adat ismertté vált – felirat, anyag, ábrázolás stb. A helyszíni munkák következtében részletesebbek lettek a leírásaink, és lehetőségünk volt a gyakran elválasztva leltározott, más raktárakban őrzött, sőt más-más múzeumokba került töredékek összetartozásának vizsgálatára. Ily módon kapcsoltuk össze a Stibor család egy nőtagja síremlékének valamint Junckher Péter (+1504 előtt) sírkövének a Nemzeti Múzeumban és a Budapesti Történeti Múzeumban őrzött töredékeit, jöttünk rá Stiborici I. Stibor (+1414) részben magántulajdonban, részben a székesfehérvári királyi bazilika kőtárában található szarkofágfedlap-töredékeinek összetartozására¹², illesztettük össze Hédervári Katalin (+1426) sírlapjának Visegrádon illetve a Nemzeti Múzeumban lévő két felét, fedeztük fel Frangepán János (+1436) síremléke két messze szakadt darabjának összetartozását a Nemzeti Múzeumban és Sárospatakon.¹³ E felismerések gyakorlati hasznaként a Junckher és a Hédervári-sírkövek esetében (és egy-két más emléknél is) a darabok egyazon gyűjteményben való egyesítésére és összeillesztésére is sor kerülhetett.

Az epigráfia iránt Európa-szerte megélénkülő érdeklődés (Franciaország¹⁴, Románia¹⁵, Lengyelország¹⁶, Németország és Ausztria¹⁷) hatására a munkálatok kezdetétől figyelmet szenteltünk az epigráfiai jellegzetességek összegyűjtésének.¹⁸ Mojzer Miklós javaslatára a forrásokból ismert személyiségek életrajzát is csatolni kívánjuk sírköveik leírásához. Engel Pál jóvoltából az életrajzok közül is jó pár elkészült már. Ha nem is a teljesség igényével, de közölni kívánjuk a sírkövek címereinek általunk ismert analógiáit. Egy függelék készül azokról az emlékekről, amelyeket a korábbi szakirodalomban bármikor síremlékként határoztak meg, de amelyeket mi nem tartunk annak, egy másik az irodalomban 1541-nél korábbra keltezett, de szerintünk későbbi emlékekről. Nem művészettörténeti szempontból, hanem a Mojzer Miklós által munkánk kezdetekor hangsúlyozott „nemzeti panteon” gondolatból következően egy harmadik függelék a külföldön eltemetett magyar személyek síremlékeinek a hazaiaknál kevésbé részletes, szakirodalmi gyűjtésen alapuló listája lesz, itt teljes helyszíni leírás szóba sem jöhet.

A gyűjtőmunkába minden epigráfiai előképzettség és gyakorlat nélkül vágtunk bele. A Radocsay-kéziratoknak a szakirodalomra alapozott feliratosításai természetesen támpontul szolgáltak, de például a Nemzeti Múzeum szinte azonnal munkába vett, addig feldolgozatlan sírkövei és sírkőtöredékei, illetve az első évben részben már összegyűjtött erdélyi anyag esetében ilyen mankónk nem volt. A tanulás során mutatkozott meg az Engel Pállal való közös munka egy további, előre nem is látott haszna: az ellenőrzés. A középkori családtörténetben, archontológiában való tökéletes járatlan-

ságunk folytán az általunk elolvasott sírköfeliratok többnyire számunkra teljesen ismeretlen személyneveket tartalmaztak, amelyekről az Engellel való konzultációk során derült ki, hogy esetleg egy-két betűnyi módosítással értelmesek. Kezdeti tájékozatlanságunk folytán például fel sem vetődött bennünk annak lehetősége, hogy a nyugati határ mentén fekvő, ma Szlovákiában lévő Máriavölgy (Mairanka) egyik kopott sírkövén német családnevet keressünk, pedig a számunkra értelmetlennek tűnő „Seharfen” névtörödérek az „sch” olvasat lehetőségével (egy kopott, gótikus minuszkulás „e” és „c” lényegében egyforma) Engel számára azonnal értelmesnek (Scharfeneck) bizonyult.¹⁹ Egyes esetekben a szó szoros értelmében sötétben tapogatóztunk: a zágrábi Történeti Múzeum (Povijesni muzej Hrvatske) szétbontott kőtárának világitás nélküli pincékben egymásra hányt darabjai közül – bár addig jobb körülmények között sem kísérlete meg senki az elolvasását – elemlámpával és kitapogatóssal (igaz, már nagyobb gyakorlattal) egy szó kivételével sikerült elolvasni Décsei Rohfi János erősen kopott sírkövének feliratát.²⁰ Az ismeretlen hely- és családnév, a semmitmondó személynevek (apáé és fiáé), az alig kivehető évszám pontosan illeszkedtek a történész ismeretanyagába.

Engel Pál felbecsülhetetlen segítségét legfeljebb némileg ellensúlyozhatta az, hogy sírköszövegeink néhány korábban nem ismert adattal járultak hozzá a történettudomány forrásanyagához, elsősorban a halálozási évszámok tekintetében, egy-két esetben pedig a címertani megfigyelések voltak alkalmasak család- vagy nemzetségtörténeti következtetések levonására. Egy a budai domonkos kolostor régi anyagából származó sírkő esetében két korábbi névolvasatot elvetve alighanem sikerült megtalálni a helyes megoldást, a firenzei Delbene Jakab fia Bene (+1376) személyében, az ő családjának eddig csak a Zsigmond-korból voltak ismertek magyarországi kapcsolatai.²¹ Berzevici György nyitrai püspök az oklevelek tanúsága szerint 1437 elején még élt, 1438 vége felé már nem; sírkövén a jelenleg takart évszám előtt karácsony napja szerepel a halálozás időpontjaként, vagyis a főpap 1437-ben hunyt el.²² Szentgyörgyi Zsigmond első feleségének, Kunigundának (+1461) emlékét egyedül máriavölgyi sírköve őrizte meg, szövegének elolvastáig személyéről nem tudtak a történészek.²³ Ismeretlen volt ez idáig Keszi Balázs deák, solymosi és munkácsi várnagy 1474-es halálozási évszáma is. Egy Mikcs nevű nemes férfinak a budai ferences kolostor feltárása során előkerült, töredékes sírkövén a sasos sisakdíz²⁴ elősegítette az Ákos nemzetség évszázada vita tárgyát képező eredeti címerállatának meghatározását.²⁵ Dobringer Miklós (+1462) budai sírköve címerének és a selmebányai bírósági jegyzőkönyv Dobringer feliratú címerének – korábban külön-külön mindkettő ismert volt már – azonos ábrája nyomán sikerült kimutatni a budai Dobringerek selmebányai családi kapcsolatát, „melléktermékként” pedig valószínűsíteni lehetett, hogy a felvidéki Dobronya elfelejtett, középkori német neve Dobring volt.²⁶

Az Anjou- és Zsigmond-kori bárói síremlékek vizsgálata vezetett bennünket arra a felismerésre, hogy a 14. század harmadik negyedétől a 15. század második harmada végéig terjedő évszázadban csak a még ezen a körön belül is legelőkelőbbeket (Garai I. Miklós nádor, a Stiborici Stiborok, Hunyadi János testvére) „megillető” alakos síremlékektől eltekintve az arisztokrata réteg tagjai egységesen címeres síremléket állítottak maguknak és családtagjaiknak. Az 1460-as évektől kezdődően ugyanebben a körben kizárólagossá váltak az elhunyt zászlót tartó alakját ábrázoló síremlékek.

Ezek jelentkezését (a korábbi néhány figurális emlék nem ilyen volt, azokat a fej mellé helyezett sisak és sisakdísz jellemezte) jól párhuzamba lehetett állítani az örökös – nem a hivatalviselésen, hanem a családi nagybirtokon alapuló – bárói rend, a „zászlósurak”, hosszú folyamat eredményeképpen a 15. század végére intézményesen – törvényileg – is kialakult rétegének magáralakulásával.²⁷ Ritka a középkori magyarországi művészetben, hogy egy társadalmi változás egy ennyire nyilvánvaló ábrázolásbeli változással párhuzamosan történjen.

Ahogy már említettem, a katalógus helyszíni gyűjtőmunkája szinte teljesen kész, a Radocsay anyagát kiegészítő szakirodalmi cédulázás is túlnyomórészt megtörtént – folyamatosan karban kell természetesen tartani, és a teljességnek csak az igénye merülhet fel. A hiányzó kéziratrészek megírása és szerkesztése jelent még komoly feladatot. A munka egésze 80-90 %-ban mondható késznek.

Gyűjtésünk eddigi eredményeit kéttucatnál több, egy-két-három-szerzős tanulmányban tettük közzé. Közleményeink alaptípusa két-három sírkövet ír le monografikus részletességgel, az elhunyt életrajzával együtt.²⁸ Topografikus lehatárolásúak a nagyváradi és a visegrádi sírkövek közötti katalógusai²⁹ (az utóbbi a visegrádi palota területén felállított, ma is látható sírkökiállításához kapcsolódik). A sírkövek címereinek meghatározásával kapcsolatos problémák hamar átvezettek a heraldika területére is, így több olyan tanulmány is született, amely a két kérdéskör emlékeivel egyszerre foglalkozott.³⁰ Ezen „összefonódás” következtében, az Engel Pállal való együttműködésnek köszönhetően a bécsi és a varsói levéltárak magyar eredetű, sokpecsétetes okleveleinek feldolgozása során több mint hatszáz, 14-16. századi címeres pecsét főleg rajzi, de részben fényképes gyűjtése és nyers katalógusa is rendelkezésünkre áll ma már.

Készült néhány specialisabb témát feldolgozó tanulmány is, a középkori síremlékeink megrendelői köréről és a sírköviállítási szokásokról³¹, a magyarországi sírkövek szempontjából alapvetően fontos vörös márvány középkori művészetünkben betöltött szerepéről³², egy segedsi sírkő kapcsán a hindu-magyar számjegyírás legkorábbi magyarországi emlékeiről³³, valamint Dercsényi Dezső egy félévszázados közléséből kiindulón Jakolics József ferences tartományfőnök 18-19. század fordulóján készült gyűjteményének részben elvesztett sírkötöredékeket (89. kép) és más faragványokat ábrázoló rajzairól.³⁴

Még tartott az anyag gyűjtése, de már nem volt megkerülhető összefoglaló jellegű tanulmányok közzététele sem. Megszületett az Anjou- és Zsigmond-kori bárói sírkövek feldolgozása³⁵, majd lényegében még az adatgyűjtés első éveit követően, 1982-83-ban megírtuk a művészettörténeti kézikönyv gótikus kötetének síremlékfejezetét.³⁶ Az ezekben legalább említésszerűen szereplő anyag a feldolgozott időszak rövidebb volta ellenére már túllépte a Vernei-Kronberger-féléét, és a nem igazán szerencsés „előbb összefoglalni, azután gyűjteni” módszer ellenére elmondható, hogy a gyűjtés befejeztét követően és az azóta előkerült új leletek ismeretében is ebben az összefoglalásban ma is érvényesnek tartható tipológiai, epigráfiai, stílustörténeti megállapításokra jutottunk. A már több mint tíz éve a kézikönyv harmadik kötete számára elkészült folytatás az 1470 és 1541 közötti időszak emlékeiről viszont ha szerkezetében nem is, de részben a feldolgozott emlékek körének bővülése, illetve Mikó Árpád és Ritoókné Szalay Ágnes alapvető tanulmányainak és előadásainak³⁷ következtében jelentős átdolgozásra szorulna. Elkészültek az első idegennyelvű összefoglalások is,

addig alig ismert síremlék-művészetét.⁵⁰ Horváth István új leletei a már eddig is jelentős esztergomi síremlék-gyűjtemény komoly mennyiségi bővüléséhez vezettek, ráadásul az újabb darabok művészettörténeti és történeti forrásértéke sem csekély. A középkori pannonhalmi apátok meglehetősen hiányos sírkögyűjtésében lefaragott felületével is fontos hely illeti meg Dobói Miklós (+1438/39) figurális sírlapját (László Csaba lelete).

Az emlékanyag bővítésében jeleskedő régészek mellett az utolsó másfél évtizedben – a Radocsay-féle korpusz folytatásától függetlenül – még két művészettörténész vette ki jelentős mértékben részét középkori síremlékeink kutatásában, Mikó Árpád és Takács Imre. Mikó számos reneszánsz sírkőtöredék katalogizálását és elemzését végezte el, új megvilágításba helyezve ezáltal a már Balogh Jolán által feltételezett esztergomi műhely tevékenységét.⁵¹ Takács a pilisszentkereszti emlékek feldolgozásán⁵² kívül a 12. század végi, 13. század eleji esztergomi sírkőfaragás emlékanyagát vizsgálta, és kimutatta egy sorozatgyártásra berendezkedett műhely akkori meglétét.⁵³ Azóta az esztergomi Balassa Bálint Múzeum új épületbe költözöttével és az anyag hozzáférhetővé válásával e műhely ismert faragványainak száma megduplázódott, és hasonló darabok azonosítására került sor a budai ferences kolostor illetve Csongrád-Ellésmonostor leletei között (Altmann Júlia illetve Pávai Éva feltárása), ami a műhely hatásának jelentős földrajzi és időbeli kiterjedésére utal.

Korábban előkerült, részben közöletlen sírkövek és töredékek meghatározására és kiállítására került sor az egri vár középkori kőtárának berendezésével és katalógusának elkészítésével, Kozák Károly és Sedlmayr János jóvoltából.⁵⁴ Igen jelentős eredményük Nagylucsei Orbán egri püspök (+1491) egykor bronzból öntött sírszobrot hordozó, vörös márványból faragott szarkofágja darabjainak azonosítása és az emlék rekonstruálása. Horler Miklós Forgách Gergely 1515-ben készült, Iohannes Fiorentinus szignálta, Somogy megyében barbár módon összetört sírköve darabjainak hollétét nyomon követte ki, majd elkészítette a síremlék monografikus feldolgozását is.⁵⁵

A fentiek talán jelzik, hogy van remény Radocsay Dénes kezdeményezésének a viszonylag közeli jövőben történő befejezésére.

JEGYZETEK

1. A munka a középkori szobrászatról szóló, akadémiai előadás keretében jelent meg: IPOLYI A.: A középkori szobrászat Magyarországon (M. Tud. Akadémia Évkönyvei X. kötetének XIII. darabja). Pest 1863.; Újabb kiadásai: IPOLYI A.: Magyar műtörténelmi tanulmányai. Bp. 1873. 63–218.; Bp. 1889. 63–218.

2. Disszertációja egy példányában a Bíró Józsefnek szóló dedikáció: „A Teacher of the angol and tót nyelv mint Dr., emlékül adja Jóskának, Emül. Bp. 1939. július.”

3. VERNEI-KRONBERGER E.: Magyar középkori síremlékek (A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének Dolgozatai 60.). Bp. 1939.

4. A Róma városi síremlékek katalógusának munkálatai 1969-ben tett javaslat nyomán kezdődtek meg, az első, eddig egyetlen megjelent kötet: Die mittelalterlichen Grabmäler in Rom und Latium vom 13. bis zum 15. Jahr-

hundert. 1. Band: Die Grabplatten und Tafeln. Red. von J. GARMS, R. JUFFINGER, B. WARD-PERKINS. Rom–Wien 1981.; A V. LIEDKE szerkesztette müncheni Ars Bavarica, amelyben a szerkesztő számos, részletes katalógusmellékletekkel ellátott, kisebb-nagyobb tanulmányt és több teljes kötetet szentelt a bajorországi középkori sírkövek és síremlékek témakörének, 1973-ban indult.

5. RADOCSAY, D.: Dalles funéraires armoriés à Bude et à Cassovie au moyen âge. Archivum Heraldicum LXXX (1966) N° 4.; RADOCSAY, D.: Les principaux monuments funéraires médiévaux conservés à Budapest. In: Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay ... Braga 1971. 461–486.

6. TÓTH S.: Veszprémi középkori sírkőtöredékek. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei II (1964) 167–187.; TÓTH S.: 15. századi sírplasztikánk és a Kassai Jakab-kérdés. Ars Hungarica III (1975) 333–334.

7. LÖVEI, P.: The Sepulchral Monument of Saint Margaret of the Arpad Dynasty. *Acta Historiae Artium XXVI* (1980) 175–221.; LÖVEI, P.: A Sepulchral Monument of the Arpad Dynasty: the Tomb of Margaret of Hungary. In: *Arte Funerario. Coloquio Internacional de Historia del Arte*, Vol. 1. Mexico 1987. 257–262.
8. NAGYBÁKAY P.: Beriszló Péter veszprémi püspök címeres sírköve. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 13 (1978) 113–130.
9. ENGEL P.–LÖVEI P.: A gerecsei vörösmárvány használata Zágrábban és környékén a középkorban. *Annales de la Galerie Nationale Hongroise – A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve* 1991. 47–51.
10. Die mittelalterlichen Grabmäler 1981. 4. jegyzetben i. m.
11. Die Deutschen Inschriften. Herausgegeben von den Akademien der Wissenschaften in Düsseldorf, Göttingen, Heidelberg, Mainz, München und der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien. – A sorozatban 1942-től 1993-ig 35 kötet jelent meg, ebből három osztrák.
12. Munkánk nem várt és igen sajnálatos eredményeképpen az előzőr általunk publikált, majd a Zsigmond-kiállításon be is mutatott, magántulajdonban lévő töredékre – igazán szándékunk ellenére – a műkincsrablók figyelmét is felhívhattuk, mert nemrög a töredéket ismeretlen tettek eltulajdonították.
13. ENGEL P.–LÖVEI P.–VARGA L.: Zsigmond-kori bárói síremlékeinkről. *Ars Hungarica XI* (1983) 31–32, 35, 40–41, 46–47.; 6–7, 13–14, 21–23. kép; ENGEL, P.–LÖVEI, P.–VARGA, L.: Grabplatten von ungarischen Magnaten aus dem Zeitalter der Anjou-Könige und Sigismunds von Luxemburg. *Acta Historiae Artium XXX* (1984) 47–50, 55–56, 60.; 9–11, 19, 25. kép: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. Szerk. Beke L., Marosi E., Wehli T. (kiáll. kat.) Bp. 1987. II. 293–294. (Sz. 49. kat. sz., Lővei P. és Varga L. közlése); LÖVEI P.: Néhány címeres emlék a 14–15. századból. *Művészettörténeti Értesítő XL* (1991) 57–58.; 17–18. kép.
14. *Corpus des inscriptions de la France médiévale*, 1974-től.
15. ELIAN, A. (red.)–BÁLAN, C.–CHIRCĂ, H.–DIACONESCU, O.: *Inscriptiile medievale ale Romaniei I. Orasul București, București* 1965.
16. *Corpus Inscriptionum Poloniae*.
17. L. 11. jegyzet.
18. Ettől függetlenül, de részben gyűjtésünkre támaszkodva készítette el Várady Zoltán „A dunántúli középkori kőfeliratok epigráfiai vizsgálata” című disszertációját (kézirat).
19. ENGEL P.–LÖVEI P.–VARGA L.: Gótikus sírkövek Máriavölgyről és Segesdről. *Művészettörténeti Értesítő XXX* (1981) 140–142.
20. ENGEL–LÖVEI 1991. 9. jegyzetben i. m. 47.
21. Zsigmond-katalógus 1987. 13. jegyzetben i. m. II. 287–288. (Sz. 41. kat. sz., Lővei P. közlése)
22. Zsigmond-katalógus 1987. 13. jegyzetben i. m. II. 301–302. (Sz. 60. kat. sz., Lővei P. közlése)
23. ENGEL–LÖVEI–VARGA 1981. 19. jegyzetben i. m. 142.
24. ALTMANN J.: Előzetes jelentés a budavári ferences templom kutatásáról. *Archaeológiai Értesítő* 100 (1973) 82.
25. Rác Györgynek az Ákosok címereiről írott elemzése megjelenés alatt a *Turul* c. folyóiratban.
26. LÖVEI 1991. 13. jegyzetben i. m. 51.; 6–7. kép.
27. ENGEL–LÖVEI–VARGA 1983. 13. jegyzetben i. m. 21–22, valamint 2. jegyzet a 23. oldalon; LÖVEI P.: Síremlékszobrászat. In: Zsigmond-katalógus 1987. 13. jegyzetben i. m. II. 279. – Az örökös bárói rend kialakulásáról: ENGEL P.: Zsigmond bárói. In: Zsigmond-katalógus 1987. 13. jegyzetben i. m. I. 119–121.
28. ENGEL–LÖVEI–VARGA 1981. 19. jegyzetben i. m. 140–144.; ENGEL P.–LÖVEI P.–VARGA L.: A tornagörgői, egy bazini és egy ismeretlen helyről származó sírkőről. *Művészettörténeti Értesítő XXX* (1981) 255–259.; VARGA, L.: Neudeutung der Bistritzer Grabplatte. In: Machat, Ch. hrsg., Beiträge zur siebenbürgischen Kunstgeschichte und Denkmalpflege. München 1983. 70–77.; LÖVEI P.: Az alsólendvai Bánfi család egy tagjának bántornyai sírköve. In: Marosi E. szerk., Johannes Aquila és a 14. századi falfestészet. Bp. 1989. 127–128.; ENGEL–LÖVEI 1991. 9. jegyzetben i. m.; ENGEL P.–LÖVEI P.: Két töredékes sírkő a Margitszigetről. *Budapest Régiségei XXIX* (1992) 49–56.
29. LÖVEI P.: Sírkövek, sírtöredékek. In: Kerny T. szerk., Váradi kötötöredékek. Bp. 1989. 169–174, 177–189.; SOPRONIS.–LÖVEI P.–SZŐKE M.: A visegrádi Mátyás Király Múzeum sírkögyűjteménye. Katalógus (Altum Castrum – A Visegrádi Mátyás Király Múzeum Füzetei 2.) Visegrád 1991.
30. LÖVEI P.–ENGEL P.: Székesfehérvári kőfaragványok Györgyi Bodó Miklós prépost címerével. *Művészettörténeti Értesítő XXXII* (1983) 1–7.; LÖVEI P.: Címeres kőfaragvány Újlakról. *Művészettörténeti Értesítő XXXIV* (1985) 79–81.; LÖVEI P.: A Sárkányrend fennmaradt emlékei. In: Zsigmond-katalógus 1987. 13. jegyzetben i. m. I. 148–179.; LÖVEI 1991. 13. jegyzetben i. m. 49–67.
31. LÖVEI P.: Középkori síremlékeink megrendelői köre. *Pavilon* 4. [Bp.] 1990. 8–13.
32. LÖVEI P.: A tömött vörös mészkő – „vörös márvány” – a középkori magyarországi művészetben. *Ars Hungarica XX* (1992) 2. szám. 3–28.
33. LÖVEI P.: Hindu-arab számjegyek a 14. századi Magyarországon. *Matematikai Lapok* 33 (1982–1986) 1–3. sz. 25–26.
34. LÖVEI P.: Római és középkori kőfaragványok 18. századi rajzai a ferences levéltárban. *Pavilon* 2–3. [Bp.] 1990. 8–11.
35. ENGEL–LÖVEI–VARGA 1983. 13.

- jegyzetben i. m. 21–48.; ENGEL–LÖVEI–VARGA 1984. 13. jegyzetben i. m. 33–63.
36. LÖVEI P.–VARGA L.: Síremlékek. In: Marosi E. szerk., Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Bp. 1987. I. 334–342, 459–466, 587–593, 694–701.
37. MIKÓ Á.: Két világ határán (Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremléke). *Ars Hungarica* XI (1983) 49–75.; MIKÓ Á.: Jagello-kori reneszánsz sírköveinkről. *Ars Hungarica* XIV (1986) 97–113.; MIKÓ Á.: Ippolito d'Este esztergomi érsek udvara és a reneszánsz kőfaragás Magyarországon (1487–1497). *Ars Hungarica* XVI (1988) 133–142.; MIKÓ Á.–RITOÓKNÉ SZALAY Á.: Bakócz Tamás titeli és budai prépost síremlékének töredéke (VII–25. kat.sz.). In: *Pannonia Regia – Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk. Mikó Á., Takács I. (kiáll, kat.) Bp. 1994. 353–354.; RITOÓKNÉ SZALAY Á. publikálatlan előadása alapvető adatot hozott napvilágra Hunyadi János gyulafehérvári síremlékével kapcsolatban
38. LÖVEI, P.: *Mittelalterliche Grabdenkmäler in Buda*. In: *Budapest im Mittelalter*. Hg. v. Biegl, G. (kiáll, kat.) Braunschweig 1991. 351–265, 527–530.
39. VARGA, L.–LÖVEI, P.: *Funerary Art in Medieval Hungary*. *Acta Historiae Artium* XXXV (1990–92) 115–167.
40. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. (kiáll. kat.) Schallaburg 1982.
41. KRALOVÁSZKY A.: A székesfehérvári Anjou-sírkápolna. In: *Művészet* I. Lajos király korában 1342–1382. Szerk. Marosi E., Tóth M., Varga L. (kiáll. kat.) Székesfehérvár 1982. 165–174.; SZAKÁL E.: A székesfehérvári Anjou síremlékek és I. Lajos király sírkápolnája (a rekonstrukciók adatai és lehetőségei). Uo. 175–182.; LÖVEI P.: A székesfehérvári Anjou-sírkápolna művészettörténeti helye, valamint Székesfehérvár, Anjou-sírkápolna, katalógusrész. Uo. 183–203.
42. LÖVEI 1987. 27. jegyzetben i. m. 277–303.
43. L. 38. jegyzet.
44. TÓTH S.: A székesfehérvári szarkofág és köre. In: *Pannonia Regia* 1994. 37. jegyzetben i. m. 82–87.; TAKÁCS I.: Gertrudis királyné síremléke. Uo. 248–257.; TAKÁCS I.–HORVÁT I.: Tumbafedőlap töredéke (IV–47. kat. sz.). Uo. 274–275.; LÖVEI P.: Garai-sírkő (IV–49. kat. sz.). Uo. 276–278.
45. H. GYÜRKY, K.: *Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda*. Bp. 1981. 137–153.; H. GYÜRKY K.: Feliratós sírkő 1289-es évszámmal a budai domonkos kolostorból. *Budapest Régiségei* XXVI (1984) 247–252.
46. ALTMANN 24. jegyzetben i. m. 82–87.; *Múzeumok új kincsei*. Múzsák, *Múzeumi Magazin* 1973. 3. sz. 47.
47. TROGMAYER O.: Jó emlékeztető Márk püspök. *Műemlékvédelem* XXXVI (1992) 145–146.
48. LÖVEI 44. jegyzetben i. m.
49. GERÓNÉ SÁNDOR M.: A pécsi várbeli Aranyos Mária-kápolna egy reneszánsz köemléke. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára – tanulmányok. Szerk. Lövei P. Bp. 1993. 305–315.; KÁRPÁTI G.: Sírkő koszorúba fogott címerrel (VII–57. kat. sz.) és Izdenci Katalin sírköve (VII–58. kat. sz.) In: *Pannonia Regia* 1994. 36. jegyzetben i. m. 372–373.; KÁRPÁTI G.–SZEKÉR GY.: A pécsi ferences és domonkos kolostorok kutatása. In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon – tanulmányok*. Szerk. Haris A. Bp. 1994. 244, 249–252.
50. Részletes bibliográfiáját I. TAKÁCS 44. jegyzetben i. m.
51. L. a 37. jegyzetben idézett műveit.
52. TAKÁCS 1994. 44. jegyzetben i. m.
53. TAKÁCS I.: *Esztergomi síremléktöredékek a 13. századból*. *Ars Hungarica* XVI (1988) 121–132.
54. KOZÁK K.–SEDLMAYR J.: *Az egri vár középkori kőtára*. Eger 1987.
55. HORLER M.: *Ioannes Florentinus Forgách-síremléke*. *Építés-Építészettudomány* XV (1993) 237–259.

Pál Lövei: Mittelalterliche Grabmäler von Ungarn. Ein Forschungsbericht

Dénes Radocsay sah in seinem Korpus-Programm auch einen Katalog der mittelalterlichen Grabmäler vor. Seine Themenwahl war in den 60er Jahren des 20. Jh. äußerst „zeitgemäß“, denn vor dem Ende der 60er Jahre wurde noch auch im Ausland nirgendwo mit den Arbeiten eines ähnlichen Katalogs über Grabmäler begonnen.

Die Sammlung der im Nachlaß erhaltenen Materials wurde von einer Arbeitsgruppe fortgeführt, deren Mitglieder die Kunsthistoriker Livia Varga und Pál Lövei sowie der Historiker Pál Engel waren. Die bisherigen Ergebnisse ihrer Sammeltätigkeit wurden in mehr als zwei Dutzend Studien von einem oder zwei oder drei Verfassern veröffentlicht.

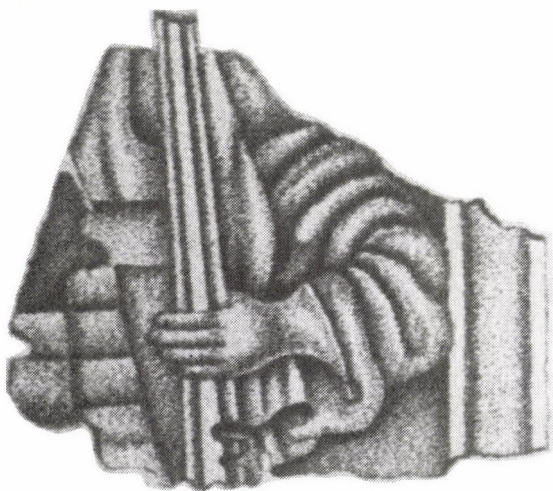
Die obere Zeitgrenze der Sammlung ist 1541, das Jahr, in dem Ofen (ung. Buda) den Türken in die Hände kam, und das in der Geschichte der ungarischen Kunst als allgemeine Epochengrenze gilt. Gesammelt wird im ganzen Gebiet des mittelalterlichen ungarischen Königreichs sowie im sich bis zum Fluß Save erstreckenden nördlichen Teil des mittelalterlichen Slawonien. Die Sammel-

tätigkeit vor Ort ist gleichsam abgeschlossen, auch die Bearbeitung von etwa tausend Posten des Katalogs liegt im Manuskript vor, die gesammelten Daten und die Literatur müssen noch vielleicht bei dreihundert Posten redigiert werden. Diese Postenzahl ist bereits ein Vielfaches dessen, was seinerzeit von Radocsay gesammelt wurde. Die volle Arbeit ist als zu 80-90 % fertig zu bezeichnen. Es bedeutet ein weiteres Plus im Vergleich zum ursprünglichen Programm von Dénes Radocsay, daß auch jedes zerstörte oder verschollene Grabmal, bei dem über die bloße Tatsache des Begräbnisses hinaus irgendeine weitere Angabe (Inscription, Material, Darstellung usw.) bekannt wurde, in den Katalog aufgenommen wurde.

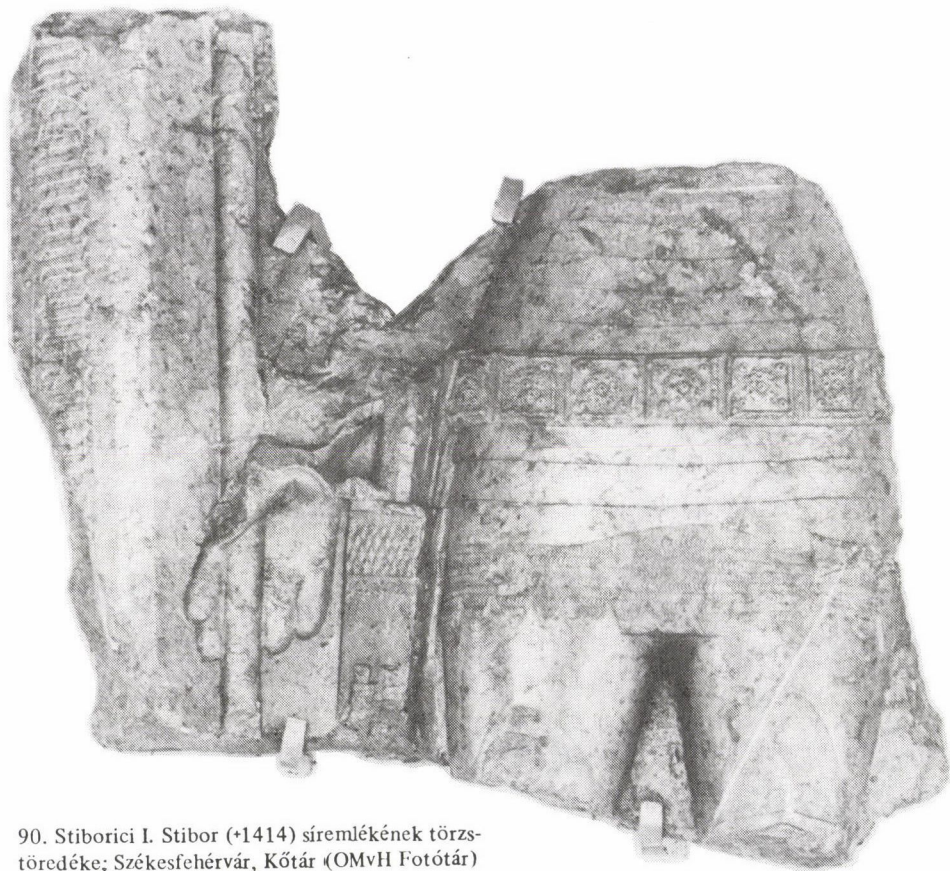
Die Mitglieder des Forschungsteams wendeten von Anfang an der Sammlung der epigraphischen Charakteristika eine besondere Aufmerksamkeit zu. Über die Personen, über die außer dem Grabstein auch weitere Quellendaten zur Verfügung stehen, wird auch eine Biographie geschrieben. Es werden – wenngleich ohne Anspruch auf Vollständigkeit – auch die bekannten Analogien der Wappen auf den Grabsteinen erwähnt. In einem Anhang werden all die Denkmäler erfaßt, die in der früheren Literatur jemals als Grabmal bestimmt, von den Verfassern jedoch nicht dafür gehalten werden, und in einem anderen Anhang werden die Denkmäler aufgeführt, die in der Literatur als vor 1541 entstandene registriert sind, aber der Meinung der Verfasser nach später gesetzt wurden.

Die Mitglieder der Arbeitsgruppe bearbeiteten mit Zustimmung der Freileger auch die Funde der neuesten Ausgrabungen. Das – gemessen am Material des Radocsay-Nachlasses – bedeutende zahlenmäßige Wachstum ist gerade auf die hohe Zahl der neu gefundenen Stücke zurückzuführen. Die bisher geleistete Arbeit wäre ohne die freundliche Hilfe vieler – teilweise in der Slowakei, Rumänien, Kroatien und Österreich tätigen – Kollegen nicht möglich gewesen.

Es besteht also die Hoffnung, daß das von Dénes Radocsay angeregte Werk in verhältnismäßig naher Zukunft vollendet wird.

89. Feltehetően székesfehérvári, elveszett középkori sírkő töredékének rajza a Jakosics-gyűjteményben (Budapest, Magyar Ferences Levéltár)

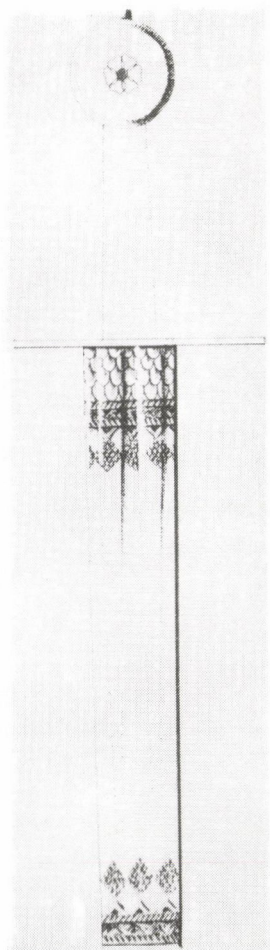
90. Stiborici I. Stibor (+1414) síremlékének törzs-töredéke; Székesfehérvár, Kőtár (OMvH Fotótár)

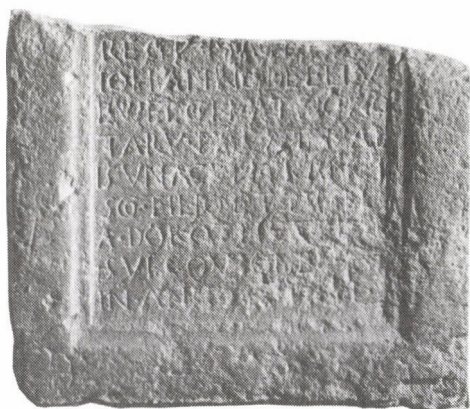
91. Stiborici II. Stibor (+1421) síremlékének részlete; Budapesti Történeti Múzeum (OMvH Fotótár)

92. Lovagalakos sírkő töredéke a boszniai Bobovacról, valamelyik bosnyák király síremlékéről, 1430-as évek első fele; Szarajevó, Zemaljskij muzej (Anđelić nyomán)

93. Valamely bosnyák király bobovaci síremlékéről származó, díszes hüvelyű kard rekonstrukciós rajza (Andrić nyomán)

94. Ellyevölgyi János nátori ítélőmester (+1526?) és gyermekei sírkövének alsó része a budai domonkos kolostorból; Budapesti Történelmi Múzeum (BTM Középkori Osztály fotótára)

95. 1300 körül készült, keresztes sírkő töredéke a budai vár ásatásából; Budapesti Történelmi Múzeum (fotó: Lóvei Pál)

96. Buda város címerének töredéke, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria

97. Radna város címereslevele, 1520. (Jakó Zs.–Manolescu, R. 7. jegyzetben i.h.)